

Töles boýlary

Category: Kitapcy,Taryhy makalalar
написано kitapcy | 23 январа, 2025
Töles boýlary TÖLES BOYLARI

Gök-Türk devleti tarihini 627 yılına kadar olan kısmında Baykal Gölünün doğusundan Karadeniz'in kuzeyine kadar ulaşan geniş sahada hanedana bağlı diğer Türk boyları yaşıyordu. Devlete bağlı önemli bir unsur olan bu boylar, genellikle Töles ismiyle adlandırılmakta idi. Orta Asya'da çok geniş bir coğrafyaya dağılmış vaziyette yaşayan Tölesler, Çin'in diğer komşularına göre en fazla boy sayısına sahip idiler. Töleslerin IV. ve V. yüzyıllarda yaşayan boyların genel ismi olan Kao-ch'e'larla aynı olduklarına dair çok isabetli bir görüş vardır.¹ Diğer taraftan Töles boylarının coğrafi dağılımı hakkında sistemli bir araştırma yapılmamıştır ² .

Orta Asya Türk tarihi hakkında bilgi veren Çin kaynakları, öncelikle çok fazla münasebet tesis ettikleri büyük devletlerden veya devlet haline gelememiş olmasına rağmen belirli bir siyasi güce sahip olan topluluklardan bahsetmektedir. Bunun yanında daima mümkün olduğu kadar, o zamanki büyük güce bağlı olan küçük kavimlere hasredilmiş oldukça teferruatlı bilgiler de bulunmaktadır.

Çin kaynakları dikkatlice incelendiğinde Büyük Hun İmparatorluğunun kuruluşundan itibaren I. Gök-Türk devleti yıkılana (630) kadar bilinen kesin tarihi devrede Orta Asya'da hakim olan devletin yanında ona bağlı boyların da kendilerine ait bölümleri olduğu görülmektedir. Ancak önemli olan husus yıllıklarda devlete bağlı olan boyların önce genel bir ad altında toplanması sonra buna dahil küçük boyların isimlerinin verilmiş olmasıdır. Diğer önemli bir nokta da söz konusu bu boyların, daha çok devletin batı tarafında belirli coğrafi bölgelere ayrılarak yaşamış bulunmalarıdır.

630 yılında Doğu ve Batı Gök-Türklerinin Çin hakimiyetine girmeleriyle beraber bu boyların durumu çok değişik bir manzara arz etmeye başlayacaktır. Özellikle 627 yılında

başlayan ve Çin kaynaklarının Töles diye adlandırdığı Türk boylarının isyanına kadar olan dönemde Gök-Türk devleti içerisindeki coğrafi dağılımları ele alınmaya çalışılacaktır.³ Büyük Hun İmparatorluğu (M. Ö. 220-M.S. 48) zamanında devlete bağlı , fakat, batı bölgelerde yaşayan boyların genel isminin Ting-ling⁴ olduğu bilinmektedir.⁵ Hun imparatorluğunun yıkılışından sonra büyük boy dalgalanmalarına sahne olan Orta Asya(nın doğusunda zamanla Moğol Orta Asya'nın doğusunda zamanla Moğol asıllı Juan-Juan (değişik yazılışları Ju-Ju, Jou-Jan)lar, yeni siyasi güç olarak ortaya çıktılar. Orta Asya'da kontrolü tamamen ele geçirdiler. Bu esnada Çin'de ise Han hanedanının yıkılmasından sonra bir çok küçük devlet kurulmuş, arkasından Çin'e göç etmiş olan Hun kütleleri tarafından Türk asıllı Tabgaç devleti tesis edilmişti.⁶ Bu hanedan V. Asrın sonlarına doğru Budizm ve Çinlileşme neticesinde Türk karakterini yitirerek, Çince Wei adını aldı. Adı geçen Wei hanedanı varlığını Gök-Türklerin sahneye çıktıkları 550'li yıllara kadar sürdürdü. İşte, bu dönemde yani Tabgaç'ların ve Juan-juan'ların hakimiyeti ellerinde bulundurdukları sırada, Orta Asya'daki dağıntık boyların Kao-ch'e olarak adlandırıldığı anlaşılmaktadır.⁷ VI. yüzyılın ortalarında, GökTürklerin büyük bir hızla yükseldiği sırada Orta Asya'da onları bağlı dağıntık Türk boylarının genel adının Töles olarak ortaya çıktığına kesin müşahade edilmektedir. Ancak burada üzerinde hassasiyetle durulması gereken bir nokta vardır. Bu nokta Gök-Türklerin, Töles boylarını yenip, onların 50 bin ailesini kendilerin bağladıktan sonra istiklâllerini elde etme yolunda büyük güven kazanmalarıdır. Töles'lerin katılmasıyla sayılarının artması üzerine kendilerini Juan-juan'larla aynı seviyede görmeye başlamışlardı. Bunun neticesinde Juan-juan'lara evlilik teklifinde bulundular. Teklifin reddedilmesi ve kendilerine hakaret edilmesi neticesinde onlara hücum edip büyük bir bozguna uğratarak, bu Moğol devletini ortadan kaldırmışlardır.⁸ 552 yılında meydana gelen bu hadiseden sonra Gök-Türkler bağımsızlıklarını ilan edip devletlerini kurmuşlardı. Görüldüğü gibi Töles'lerin, Gök-Türklerin devletinin kurulmasıyla çok sıkı bir münasebeti

vardır.9

Henüz devletin kuruluş safhasında bile önemli rol oynayan Gök-Türklerin yaklaşık iki yüz yıl süren tarihleri boyunca, Töles boylarının faaliyetleri çok sık ve farklı durumlarda ortaya çıkacaktır. Gök-Türk tarihi boyunca Töles adıyla zikredilen bu Türk boyları hakkında Orhun Abideleri 10 ve Çin kaynaklarında epey bilgi vardır. Aslında I. Gök-Türk devleti döneminde Töles boyları hakkında verilen malumatın, ikincisine göre daha az olduğunu belirtmek gerekmektedir.

Kaynaklar içerisinde Suei Shu, Pei Shih ve Chiou T'ang Shu'dall müstakil Töles bölümleri vardır. Daha detaylı bilgi verdiği için Suei Shu ve Pei Shih adlı Çin kaynaklarının Töles bölümleri esas alınmıştır.

Tercüme metinlerinde de görüldüğü üzere Töles(T'ie-lo) diye adlandırılan Türk boyları gurubu, Hunların neslinden geliyordu. Aslında Hunların neslinden geliyordu ifadesi çok geniş açıklamaya muhtaçtır. Çünkü, Çin'in kuzeyinde büyük bir imparatorluk kuran Hunlar , bünyelerinde Orta Asya'daki hemen bütün kavimleri toplamıştır. Bu daha sonra Çinlilerin hafızasında derin yer edinmelerine sebep olmuş ve yüzyıllar sonra dahi kurulan devletleri ve boyları Hunlara bağlamışlardır. Tölesler kendi bölümlerinde de belirtildiği gibi, Gök-Türklere benzer şekilde yaşıyorlardı. Belirli bir yerde ikamet etmediklerinin yanında, dağları vadileri takip ederek yaşadıkları bildirilmiştir. Diğer taraftan bu serbest hayat tarzları neticesinde ağır ve vahşi hayat şartlarına karşı dayanıklı oldukları vurgulanmıştır. Yine Orta Asya'da yaşamış bütün Türk topluluklarının ortak özelliği olan atın üstünde ok atmada usta olduklarının söylenmesi dikkat çekici bir noktadır. Çok kısa açıklanmış olmasına rağmen Çin'in batı sınırlarına yakın yerlerde, yani Turfan civarında yaşayan Töles gruplarının bitki yetiştirme, tarım yapma gibi işlerle uğraşmaları da Türklerin İslâmiyeti kabullerinden önce Orta Asya'da tarım yaptıklarını, bitki yetiştirdiklerini göstermesi açısından hayli enteresandır. Tarımla ve bahçecilikle uğraşmaları sonucu daha çok sığır yetiştiriyorlardı, dolayısıyla ata ihtiyaçları azdı.

Yukarıda söylediğimiz gibi Tölesler'in Gök-Türk tarihi içinde oynadığı rol henüz kuruluşunda bildirilmişti. Daha sonra Gök-Türk Devleti hızla yükselip Orta Asya'yı tamamen hakimiyeti altına aldığı anda yine kaynağın ifadesine göre topluca doğu ve batı kısımlarına bölünerek bağlandılar. Bu Töles kütlelerinin doğudan batıya bütün Gök-Türk Devleti içinde yerlerini almış olduklarını göstermektedir. Bunu Gök-Türk devletinin kuruluşunda tamamen devletin içinde yer almalarına ve en önemli unsurlarından biri olmalarına bağlıyoruz. Bumın Kagan'ın Tölesleri 551 yılından önce mağlup edip devlete bağlayışından 600'li yılların başlangıcına kadar Çin kaynaklarının Tölesler hakkında her hangi bir malumat verdiğine rastlamıyoruz.

603 yılında Batı Gök-Türklerinin kaganı Tardu'nun yenilgiye uğratılması sonucunda Töles boylarının dağılması kaydı, bunların çoğunun özellikle Altayların batısında Tanrı Dağları havalisinde yaşayanların Batı Gök-Türklerine bağlı olduğu fikrini ortaya çıkarmaktadır. Zaten bu tarihten sonra Töles boylarının tarihleri büyük çoklukla Batı Gök-Türkleri içinde gelişecektir. Ancak, Sir Tarduş, Bayırku ve benzeri boyların bunlara dahil olmadığı anlaşılmaktadır. Doğuda kalanların hepsinin 627 ve takip eden yıllarda birer müstakil siyasi güç olarak ortaya çıktıkları , Chiou T'ang Shu'daki Töles bölümünden anlaşılmaktadır¹². Söz konusu boylar aşağıda ayrı başlıklar altında incelenecek olduğundan burada sadece coğrafi dağılımlarına yer veriyoruz Bir başka dikkat çekici husus bazı Töles boylarının ise çok küçük hatta urug¹³ seviyesinde olduğunun görülmesidir.

Töles boylarının coğrafi dağılımına gelince: Genel olarak baktığımızda beş ayrı bölgeye ayrıldıkları anlaşılmaktadır¹⁴. Dolayısıyla beş farklı bölgede mütalaa etmek gerekmektedir.

Birinci bölge olarak Tola Irmağının kuzeyine işaret edilmekte ve burada P'uku(Bugut)¹⁵T'ung-lo(Tongra), Wei-ho¹⁶, Bayırku(Pa-ye-ku)¹⁷, Fu-lo boylarının bulunduğu bildirilmektedir. Bu beş boy bir erkinden¹⁸ birleşmişlerdi. 648'i takiben her biri güçlenmeye başlayacaklar ve her biri müstakil erkinliklere sahip olacaklardı. Diğer taraftan bu

bölge Mengch'en, T'u-jo-ho, Ssu-chie(İzgil)19, Hun, Hu-hsie gibi küçük kabileler(urug) de bu bölgede yaşıyorlardı ve toplam yirmi bin yetişmiş askere sahiptiler.

Metinde ikinci bölge olarak Hami(İ-wu)'nin batısı, Karaşar(Yen-ch'i)'ın kuzeyi, Paishan(Ak dağ)'ın etekleri20 gösterilmektedir. Burada Ch'i-pi, P'u-lo-chih, İ-shih, Su-p'o, Na-ho, Wu-kuan, Ye-shih, Yü-hi-huan ve diğer küçük kabileler oturuyorlardı ve yirmibin iyi yetişmiş askere sahiptiler. Bunların 603 yılına kadar Batı Gök-Türklerine bağlı olduklarını tahmin ediyoruz. Tarımla ve ağaç yetiştirmekle uğraşan Töles boylarının bunlar olması da kuvvetle muhtemeldir. Coğrafi dağılımlarına bakıldığında bu gurubun Çin'in batı sınırlarına en yakın olduğu anlaşılmaktadır.

Üçüncü bölge biraz daha kuzeyde Altay Dağlarının güney batısında idi. Sir Tarduş(Hsieyen-t'uo), Shih-p'an, Ta-ch'i ve diğerlerinin on binden fazla askerleri vardı.

Dördüncü bölge olarak Semerkand'ın kuzeyi Sır Derya(A-te Suyu – Arıs ırmağı)'nın yanında, Ho-shih, Ho-chie, Po-hu, Pi-kan., Chü-hai, Ho-pi-hsi, Ho-ts'o-su, Pa-ye-wei ve Ho-ta gibi kabileler yaşıyordu. Bunlarında otuz bin asker çıkarabilecek güçleri vardı.

Beşinci gurup Töles boyları kütlesi, Hazar Denizi(Te-i Hai)nin doğusunda yaşıyordu. San-suo-yen, Mie-ts'u, Lung-hu gibi kabileler bulunuyor ise de bunların hepsini Töles olarak saymanın doğru olmadığı kanaatindeyiz. Aynı devrelerde Karadeniz'in ve Hazar Denizinin kuzeyinde Türklerin batı guruplarına dahil Ogur boyları yaşıyordu21 .

Altıncı gurup Töles boyları, Bizans(Fu-lin)'ın doğusunda En-chü, A-lan, Pei-ju, Chiou-li, Fu-wen-hun ve diğerleri bulunmaktaydı. Bunların sayısı yirmi bine yakındır. Hepsinin Türk olduğu söylenememekle birlikte büyük çoğunluğunun Türk olduğu ifade edilebilir. Çünkü Orhun Abidelerinde belirtildiği üzere Fu-lin(Aparum- Apa rum)22 , Bizans'ın adıdır. Aynı tarihlerde Bizans'ın doğusunda Sabar Türkleri yaşıyorlardı. Bu devlet 576 yılına kadar siyasi varlığını devam ettirebilmişti23 . Bilindiği gibi bu bölgede daha sonra onların yerini Hazarlar alarak çok uzun süre varlıklarını

sürdürmüşlerdi.

Ch'u-lo'nun güçten düşüp Töles boylarının temayüz etmelerine Çin karşı çıkmış ve P'ei Chü adlı devlet adamı vasıtasıyla duruma müdahale etmiştir²⁴. Tölesler, Gök-Türk Devletinin zayıflaması ve Tardu'nun istiklal mücadelesini kaybedişi(603) üzerine tekrar siyasi sahnede rol oynamaya başladılar. Tardu'nun mağlubiyeti ile bir ara dağılan Töles boylarının orta gurubu, yani Altay Dağlarının güney- batısı ile Tanrı Dağlarının kuzeyinde yaşayanlarının, Batı GökTürk kaganı Ch'u-lo tarafından itaate alındığını söylemek mümkündür. Töleslerin güçlenip kuvvetlenmelerinden endişelenen Ch'u-lo Kagan, ağır vergilerle onların mallarını topladı. Arkasından Sir Tarduşların kendisine itaatten vazgeçeceklerini zannederek onların kabile liderlerinden yüzden fazlasını öldürttü.

Bu ağır baskılara dayanamayan Ch'i-pi'ler, erkinleri Ke-leng liderliğinde bir defasında Ch'u-lo'yu mağlup etmeyi başarabildiler. Bunun üzerine halkı tarafından "İ-wu-chen Moho(Baga) Kagan ilan edilen Ke-leng, T'an-han Dağında(Tanrı Dağlarının doğu ucu) oturmaya başladı. Sir Tarduşlar da İç erkinleri Ye-shih'yı " Küçük Kagan unvanıyla" tahta geçirdiler. Diğer taraftan Ch'u-lo'yu mağlup ettikten sonra büyümeye başlayan Baga cesaretle eşsiz olduğu için halkının kalbini aşırı derecede kazanmıştı.

Neticede onun gücünden korkuya kapılan Hami, Koço, Karaşar gibi küçük devletçikler de ona bağlandı. Bu erkinin asıl ismi İ-shih-chin idi. Sonra Yen-mo dağında oturmaya başladı.

Aniden bağımsız kalan iki Töles boyu bunu uzun süre devam ettiremedi. Ch'u-lo'nun Çin'e gidip kaganlığı terk etmesinden sonra Batı Gök-Türklerden kaganlığını ilan eden Tardu'nun torunu She-kuei, gücünü iyice artırınca Baga ve Ye-shih, kaganlıktan vazgeçerek ona bağlandılar. Uygurların da aralarında bulunduğu altı boy ise Hsien-shu Dağında oturarak Doğu Gök-Türk kaganı Shih-pi'ye itaat ettiler. Altay Dağlarında bulunan bütün boylar ise bunların arasında daha önce kaganlığını ilan eden İ-shih-po da vardı. En sonunda hepsi T'ung Yabgu'nun hakimiyeti altına girdiler(621'den sonra).

Genel olarak Gök-Türk Devletinin tekrar Shih-pi Kagan sayesinde eski kuvvetine kavuşmasıyla pasifize olup Doğu Gök-Türk Devletine bağlanan Töles boylarının Tola, Kerulen ırmakları civarında oturanları, 627 yılından sonra Çin desteği ile²⁵ isyan ettiler. Doğu Gök-Türk Devleti, bu isyan neticesinde iyice zayıfladı ve arkasında da kıtlık çıkınca tamamen dağıldı²⁶ .

Doğu ve Batı Gök-Türk Devletlerinin Çin esaretine girmesi üzerine başıboş kalan Töles boylarının çoğu Çin ile münasebet tesis ederek bağımsız denebilecek bir şekilde yaşamaya devam ettiler. En kuvvetlileri Sir Tarduşlar, Bayırku'lar, Uygurlar idi. Fakat, onların güçlenip tekrar Çin'e rakip olmaları, söz konusu boyların hareketlerini yakından dikkatlice takip eden T'ang hanedanı imparatoru T'ai-tsung tarafından önlenmiştir. Moğolların Gizli Tarihi'nde Adargin boyu zikredilirken Baykal Gölü'nün batısında yaşayan Tooles adlı kabilenin Töles isminin devamı olduğu zannedilmektedir²⁷

Prof. Dr. Ahmet TAŞAGIL.

■ Dipnotlar:

1 Bkz. W.Eberhard, Çinin Şimal Komşuları, Ankara 1942, s.79; İstoriya Sibiri,I, Moskova 1968,s.266; Czegledy, aynı eser, s.57 vd.; Hsüe Tsung-cheng, aynı eser, s.372-273; D.Christian, aynı eser,s.250-251.

2 Eberhard sadece boy isimlerinin listesini vermiştir(bkz. aynı eser).

3 Töles boylarını anlatan diğer kaynaklardan T'ung Tien 199-1080; Wen-hsien T'ung-k'ao 344-2698 a,b; Ts'e-fuYüan-kuei 956-33-34'da ve Swei Shu 84 ile Pei Shih 99'da müstakil Töles bölümleri vardır.

4 Ting-ling kelimesinin aslında Türkçe Tiyinli (sincap)olması ihtimali konusunda bkz. A. N. Kurat, Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara 1972, s.109.

5 Bu konuda tafsilatlı bilgi için bkz. B. Ögel, "İlk Töles Boyları", Belleten ,48, 1948,s.795-831. Tarihte kurulan ilk Türk Devleti Büyük Hun İmparatorluğu'nun kurulmasından m.ö.

iki bin yılına kadar olan devrede dahi Çin kaynakları Orta Asya'da yaşayan Proto-Türk boyları hakkında bilgi vermektedir. Bu konuda bkz. C. Türkeli, Çin Kaynaklarına göre Hunların Ataları, (İ. Ü. Sosyal Bilimler Ens. Tarihi Bölümü Yayınlanmamış Dr Tezi), İstanbul , 1990.

6 Tabgaç'lar Hakkında bkz. İ. Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, İstanbul ,1987. S.85-88: T'ang-ch'i Preliminary İnterpretation of terms from th Toba (Tabgaç) Language recorded in The Nan Ch'i Shu", Pien-cheng , IV, 1973, s.89-122.

7 Kao-ch'e Bölümleri ve boyları hakkında bkz. Wei Shu 103. S.2307-2311; Pei Shih 98, s.3270-3271, Ayrıca bkz.Eberhard, aynı eser, s.72-73.

8 Chou Shu 50,s.907

9 aynı yer.

10 Töles adı, Orhun Abidelerinde sadece Bilge Kagan kitabesinde iki yerde zikredilmiştir. "Halkı atalarımın dedelerimin töresince (yeniden) yaratmış (ve eğitmiş) Töles ve Tardus halklarını o vakit düzenlemiş.. (doğu satır 12); babam Türk Bilge Kagan tahta oturduğunda şimdiki Türk beyleri batıdaki Tarduş beyleri, Kül Çor başta olmak üzere Şadapıt beyler, Apa tarkan (Güney satır 13), bkz. T. Tegin, Orhun Yazıtları, Ankara 1988, s.41-55

11 Chiou T'ang Shu 194'de kaydedilmiş olan Töles bölümü , Suei Shu ve Pei Shih'ya göre farklıdır. Burada boyların adı zikredildikten sonra onların kuvvetlenmesi anlatılmaktadır. Bu Doğu ve Batı Gök-Türk devletlerinin zayıflayıp, Çin nüfuzuna girdiği devreye tesadüf etmektedir.

12 Chiou T'ang Shu 199, s.5343-5345.

13 Urug, aileler birliği anlamına gelmektedir, Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s.202;A.Donuk, Eski Türk Devletlerinde Askeri-İdari Unvan ve Terimler, İstanbul 1988,s.89-90.

14 Töleslerin en önemli bölgesinin Kerulen nehri havzası ile Baykal Gölü'nün güneyinin gösterilmesini (Yao Tachung, Ku-tai pei-hsi Chung-kuo, Tai-peı 1981,s.170 vd.) pek isabetli bulmuyoruz. Çünkü kaynaklardan anlaşıldığı üzere doğuda Kerulen nehrinden batıda Hazar Denizine kadar çok geniş bir alana yayılan Töles boylarının Çin'e yakın olanlarından daha

fazla ve önemle bahsedilmesi normal karşılanmalıdır. Ayrıca yine metinlerden anlaşılacağı üzere batı taraflarında daha çok boy bulunmakta idi.

15 Bu boy daha sonra Uygur devletinin kurulmasında büyük rol oynayacaktır. Tafsilatlı bilgi için bkz.G.Çandarlıoğlu, Ötüken Bölgesindeki Büyük Uygur Kağanlığı,(İ.Ü.Ed.Fak. yayınlanmamış doçentlik tezi, 1972),s.2,15 vd.

16 Kabile isimlerinin bazılarının Türkçelerinin açıklanması için bkz. M.Mori, On Chi-li-fa(Eltabar/eltebir and Chichin(İrkin) of the T'ie-le Tribes, Acta Asiatica, 9, 1965,s.31-36.

17 Bayırku boyu özellikle II.Gök-Türk Devleti döneminde önemli rol oynayacaktır, bkz.E.Chavannes, Documents sur les Tou-kioüe Occidentaux, Paris 1941,s.74,89.

18 Erkin unvanının tarihi gelişimi için bkz.A.Donuk, aynı eser,s.15

19 İzgil=Ssu-chie için bkz.Mori, aynı eser,s.43; Ayrıca Eberhard, Ssu-chie'nin Türkçesinin Sikari olduğunu söylemektedir(bkz.s.154).

20 Bu bölge yani Tanrı Dağlarının kuzey silsileleri Batı Gök-Türklerinin merkezliğini yapmıştır, Altındağ, Ektag vb. isimlerle zikredilmiştir.

21 Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü,s.90; Czegledy, aynı yer.

22 KT, doğu 4; BK, doğu 5; ayrıca bkz. B.Ögel, "Gök-Türk Yazıtlarının Apurımları ve Fu-lin Problemi", Belleten,33,195 ,s.70

23 Ş. Baştav Sabir Türkleri, Belleten, 17-18, 1942,s.59 vd.

24 Bu olayın tafsilatı için bkz. Suei Shu 67; ayrıca A.Taşağıl, Gök-Türk Ülkesine Gelen Çinli Elçilerin Raporlarına Göre Gök-Türk – Çin İlişkileri(552-630),(İ.Ü.Sos Bil. Ens. Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, 1989), s.79-80.

25 Çin imparatoru T'ai-tsung, bir mektupla Ch'iao Shih-wang'ı kurt başlı sancakla elçilik vazifesiyle Sir Tarduşlardan İnan'a elçi olarak gönderip onu kagan olarak tanıdığını bildirmişti, CTS 194,s.5344

26 Taşağıl, Gök-Türkler , s.70-85.

27 A.Temir, Moğolların Gizli Tarihi, Ankara 1986,s.139,160.

Taryhy makalalar